

ОБРАЗНА ОПОЗИЦІЯ «ПЕС – ЛЮДИНА» В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОФРАЗЕОЛОГІЇ

Анотація. У статті здійснено опис фразеологічних одиниць народного мовлення на позначення тваринного світу, а саме лексеми *пес/собака*, розкрито символіку біполярної опозиції «ПЕС – ЛЮДИНА», зазначено на важливості дослідження образу *пес/собака* в народному мовленні як цілісної мовної мікросистеми.

Ключові слова: *фразеологізм, фразеологічна одиниця, народна фразеологія, етнофразеологізм, біполярна опозиція.*

Фразеологічний склад української мови відображає особливості національного світобачення та самобутності народу-носія. У цілісних мовних одиницях відображено сутність людського існування, народні звичаї, традиції, а також яскраво відображається персоніфікація людського світу з тваринним. Фразеологія, як зазначає В. Телія, виступає «дзеркалом, в якому лінгвокультурна спільність ідентифікує свою національну свідомість» [3, с. 9].

Поява фразеологічних одиниць у народному мовленні викликана самою потребою людського спілкування, його світосприйняттям, образним мисленням. Процес розуміння й аналізу фразеологічного складу мови – це шлях до пізнання ментальності народу, його уявлень про світ і сприйняття себе в цьому світі. Саме тому фразеологічні одиниці активно виступають об'єктом дослідження багатьох мовознавців [8, с. 109]. Важливий внесок у дослідженні української фразеології зробили такі вчені, як М. Алефіренко, Н. Амосова, Я. Баран, Л. Булаховський, А. Вежбицька, Є. Верещагін, В. Виноградов, В. Жайворонок, А. Івченко, В. Костомаров, О. Наконечна, О. Потебня, В. Русанівський, Л. Скрипник, В. Телія, В. Ужченко, Д. Ужченко та ін.

Відображення природи, особливо її тваринного світу, у фразеологічних одиницях пов'язане з дохристиянською традицією, а саме тих часів, коли людина вважала себе її частиною і тому персоніфікувала, наділяла представників рослинного й тваринного світу якостями та рисами характеру, звичками, поведінкою, притаманними тільки людині. Таким чином, впродовж багатьох років у свідомості різних культур і народів, а особливо українців, сформувалися сталі стереотипи, уявлення про представників флори та фауни, що яскраво відобразилося в народній творчості – казках, прислів'ях, приказках, піснях тощо.

Яскравим вираженням уявлень людей про навколишній світ є ті фразеологічні одиниці, до складу яких входять назви тварин. Власне цікавим є те, що тваринам більшою або меншою мірою притаманні й певні людські якості – брехливість, впертість, працьовитість, вірність, лінощі, хитрість. Такі фразеологічні одиниці в науці назвають зоофразеологізмами (фаунонімами, зоонімами), тобто це чітко окреслені – семантично й тематично – групи стійких надслівних мовних утворень, у складі яких є фауноніми (зооніми) або їх образно-генетичні елементи. Зоофразеологізми функціонують як відтворювані метафоричні, переважно експресивні одиниці вторинного найменування [7, с. 25].

З погляду етнофразеології цікавою одиницею, на наш погляд, є етнофразема із ключовим бінарним компонентом *пес/собака*. У народному мовленні *пес* – одна із найуживаніших і часто згадуваних тварин. Як зазначають археологи, собаки були першими тваринами, прирученими людиною. Раніше вважалося, що першими людиною приручила тварин, від яких можна було мати практичну користь – брати шерсть, м'ясо, молоко. Крім того, собаки були чудовими охоронцями та помічниками під час полювання. До того ж з ними можна було спілкуватися [2]. Тому тварина відіграє важливу роль у господарстві, оскільки пильнує подвір'я і хату селянина, його добро, попереджає господарів про прихід чужого, боронить худобу від вовків [4, с. 432]. Також часто в народному мовленні вживаються такі лексеми на позначення *пса*, як *собака, хорт, куций* (пес з коротким хвостом, іноді чорт), *цуцик, щеня* (уособлює щось мале, але дуже сердите) [Там само, с. 433].

Символ *пес/собака* зустрічається не тільки в українському народному мовленні, а й у міфології інших народів. Наприклад, у грецькій міфології сторожовий пес Царства мертвих, що охороняє вхід у світ Аїда називається *Цербер (Кербер)*. Як говориться у міфах, Цербер (Кербер) сидів на іншому березі річки Стікс і охороняв вхід у Царство мертвих. Він впускав у царство Аїда всіх, але нікого вже не випускав. Щоб задобрити Цербера (Кербера), греки клали в труну медовий коржик, який небіжчик мав віддати охоронцю Царства мертвих, адже не задобривши Цербера (Кербера) – небіжчик не зможе увійти в Царство мертвих і його душа постійно буде блукати по світу. У міфах Цербер (Кербер) має декілька образів. В одних міфах це одноголовий пес, у якого на хребті змії, в інших це двоголовий чи триголовий пес (середня його голова інколи зображувалася на малюнках лівовою), у якого замість хвоста біла змія. Сьогодні у народному мовленні побутує вислів «*кинути кусень Керберу*», що означає «дати хабара» чиновнику в надії отримання якогось позитивного рішення. Ім'я Цербер (Кербер) також уживається щодо будь-якого злого непривітного охоронця.

Щодо народного мовлення українців, то давніх висловів з опорним словом «*собака*» збереглося мало. З часів Середньовіччя походить вислів «*собака на сні*», який має розгалужене гніздо варіантів [4, с. 28]. Словник фразеологізмів подає

вислів [як] *собака (пес) на сні* – щодо того, який сам не користується чим-небудь й іншим не дає [5, с. 674]. Вислови пізнішого часу – це поради не довіряти собі («*мани собаку, маючи кияку*»), а в переносному значенні – берегтися злих, підступних, облесливих людей («*бійся не того собаки, що голосно гавкає, а того, що лащиться*»), не спілкуватися з ними. Часом за допомогою цього образу висловлюються етичні й суспільні поради («*де свої собаки кусаються, там хай чужі не пхаються*») або підкреслюється постійність людських звичок («*навчиться собака бігти за возом, то і за саньми побіжить*») [4, с. 28].

В образній фразеології символіка біполярної одиниці «ПЕС – ЛЮДИНА» має позитивні та негативні якості, адже ці якості притаманні людині й тварині. Такі риси собаки, як злість, підступність, брехливість, жорстокість, вірність, пестливість та ін. перенесені у народному мовленні на людей.

Найчастіше вживаними негативними компонентами символічного значення *пес/собака* в українській етофразеології можна виділити брехливість, лїнь, сором, злість, наприклад, **брехливість** – *брехати як пес*, тобто безсоромно брехати [3, с. 124].

Яскравим прикладом фразеологізму, який демонструє **лїнь**, є *ганяти собак (блїх)* – не працювати, нічого не робити; байдикувати [Там само, с. 146]. Така ознака, як **сором**, представлена фразеологізмом *очей у Рябка (Сірка, вовка) позичати* – втратити почуття сорому, власної гідності // постійно відчувати сором, негідність свого вчинку [Там само, с. 531] [1, с. 28]. Фразеологічні одиниці *пошитися [чоловік] в собачу шкуру* або *голодний (злий), як собака* [5, с. 674] яскраво відображає такі риси вдачі пса, як **злість** чи **голод**, що спричиняє ознаки злий, недоброзичливий, несправедливий [Там само, с. 553].

Етнофразеологізм *дражнити (дратувати) собак* має два трактування: перше застаріле «старцювати, жебракувати», наприклад, *я собак дражнила попід вікнами з старцями* (Т. Шевченко). Друге іронічне «ходити по чужих дворах з якими-небудь справами, проханнями», наприклад, *дражню собак по селі, записую школярів, а батьки їх утаюють від мене* (М. Стельмах) [Там само, с. 219].

З давніх-давен *пес* є супутником людини. Такі риси характеру, як **незадоволення, роздратування, обурення**, характеризує фразеологізм як *собача (бісова, проклята) душа*, що виражає крайнє незадоволення кимось; роздратування, обурення з приводу чого-небудь [Там само, с. 225]; **набридливість** – *собаці редька* – набриднути, надокучити, обриднути [дуже, сильно, надзвичайно] [Там само, с. 596]. Часто спостерігаємо в народному мовленні вислів «*щоб пси тобі губи цілували*» на позначення невдоволення, побажання чогось поганого.

Досліджуючи етнофраземи, надибуємо на фразеологізм *неначе (як, мов, ніби) собачої блекоти наїлася (об'ївся)*, що має два значення і відображає **безглузду поведінку** чи **нерозбірливість**: 1) хто-небудь дивно, безглуздо поводить себе;

нерозумно: *цур тобі, пек тобі! Ти неначе собачої блекоти наїлася*; 2) так, що нічого не можна зрозуміти; беззмістовно, нерозбірливо і т. ін. [Там само, с. 449].

Саме людське життя часто спричиняє неприємні ситуації, коли людина може відчувати **провину**. Це яскраво підкреслює фразеологічні одиниці як *(мов, ніби) пес після макогона* [Там само, с. 500]; *як побита (побитий) собака (пес)* [Там само, с. 674].

Життя людини часто характеризують фразеологічні одиниці як *собаці (Сіркові, Сірку) на перелазі*, до прикладу, *життя, як собаці на перелазі* (М. Номис) [Там само, с. 674].

До яскравих прикладів символіки біполярних одиниць «ПЕС – ЛЮДИНА» можна віднести такі варіативні фразеологізми, [*поживився*] як *Сірко паскою* уживається для вираження повного заперечення змісту зазначеного слова [Там само, с. 652]; *як Сірко на прив'язі* 1) дуже, надзвичайно набігатися, намотатися; 2) зовсім не нагулятися, наприклад, – *Ну, нагулявся? – Та де там! Нагулявся, як Сірко на прив'язі!* (з усн. мовл.) [Там само, с. 651-652].

Така риса характеру, як **підступність, таємничість, хитрість**, притаманні псові, оскільки ця тварина може бути злою і підступною, ці риси є і в людини, доказом цього може бути виразовий образ як *потайний (потайні) собака (пси)* [Там само, с. 674]; *собакою (собаками, псом) підшитий* [3, с. 143].

Ознака **страху** чи **боязливості** більшою чи меншою мірою притаманна будь-якій живій істоті. Людське передають сталі мовні вислови *боятися, як (мов) скаженого (скаженої) собаки* [5, с. 674], як *(мов) собака (пес) у Пилипівку* – дуже трястися [Там само, с. 673].

Щось погане, ніяке зіставляють з фразеологізмом як з *собачого (телячого) хвоста сито* [Там само, с. 648], а підкреслити, що даремно чи марно чинити ті чи інші дії, пор. *собаці (псу, кобилі) під хвіст* [Там само, с. 744].

Сьогодні для людини є важливим реалізуватися у суспільстві, тобто зайняти свою нішу. Водночас бувають випадки, коли людина ніяк не може чи не хоче реалізуватися, тобто досягати якихось звершень. Про таких людей говорять *хвіст собачий* [Там само] *ні пес, ні баран* – не здатний ні на що [Там само, с. 500].

У часи кріпацтва панів порівнювали із псами, звідти й пішов вислів *панів як псів*, тут фразеологізм означає як *псів (собак)* – дуже багато [Там само, с. 581]. Життя людини і тварини підкреслює фразеологічна одиниця *жити, як пес з котом* [3, с.124], що означає постійно конфліктувати. Цей вислів уживають щодо негативних ситуацій у сім'ї, в якій постійно конфліктує чоловік із дружиною. Фразеологізм *Сірка смикнути* [5, с. 670] означає випити горілки.

Символу **пес/собака** притаманні фразеологічні одиниці, які вживаються як лайка, наприклад, *скажений (скажена) собака; різницький (різницька) собака* [Там само, с. 673].

Рідше зустрічаємо приклади етнофразеологізмів, що передаються етносимволом **пес/собака** на позначення позитивних ознак. Серед таких прикладів можна виокремити фразеологічні одиниці на позначення **досвідченості** – *битий (бита) собака*, тобто бувала, з досвідом людина [Там само]; *собаку з'їв* – дуже досвідчений у чомусь [3, с. 143]; *з'їсти собаку (вовка, муху)* – набути великого досвіду в якійсь справі; ґрунтовно, до тонкощів вивчити що-небудь [5, с. 265]; **слухняності** – *як (мов) собака на посвист*, тобто охоче; слухняно [Там само, с. 673]; **швидкості** – *мов (як) собака (пес), спущена (спущений) з припону (прив'язі)*, тобто дуже швидко, нестримно, наприклад, *немов собака, спущена з припону, Наскочила на землю пітьма чорна* (І. Франко) [Там само, с. 673]; *мов собака, який зірвався з цепу* – дуже, нестримно [Там само]; *як собака з ожереду* – пуститися швидко, остаточно [Там само, с. 674]; **відданості** – *собачими очима*, тобто віддано, покійно і т. ін., наприклад, *ситник дивився на князя ясними собачими очима* (П. Загребельний) [Там само, с. 473]; **сила** – *як собака за обгризену кістку*, тобто триматися дуже міцно [Там само, с. 674]; **міцне здоров'я** – *мов (як) на собаці* дуже швидко загоїлося, зажило [Там само]; *присохне, як на собаці* 1) загоїться, зникне (про виразки, хвороби і т. ін.); одужає хтось; 2) не набуде розголосу, забудеться (про щось неприємне) [Там само, с. 566]. Частовживаним є етнофразеологізм *собачий нюх* – хто-небудь має здатність легко схоплювати, підмічати, розуміти, знаходити і т. ін. щось приховане, таємне [Там само, с. 443].

Отже, вивчення етнофразеологізмів із концептом **пес/собака** має велике значення для вдосконалення мовної майстерності людини та підвищення її мовної культури. Біполярна опозиція «ПЕС– ЛЮДИНА» в українській етнофразеології яскраво відобразилася в фольклорі, в народних прислів'ях, приказках і особливо у народній фразеології, яка виступає міцним будівельним матеріалом самої мови. Лексема **пес/собака** є частовживаною у народному мовленні для зображення основних рис характеру людини, її вдачі, способу життя. Досліджуючи зоофраземи з компонентом **пес/собака**, розкриваємо внутрішню будову певних фразем, їхню символічність та актуальність. Саме у таких мовних одиницях і постає символічний образ людини, яка бережливо та з повагою ставиться до собаки, адже недаремно у народному мовленні побутує вислів *ми відповідаємо за тих, кого приручили*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алефіренко М. Теоретичні питання фразеології. – Х. : Вища школа. Вид-во при ХДУ, 1987. – 135 с.
2. Собаки були першими тваринами, прирученими людиною [Електроний ресурс] http://dt.ua/SCIENCE/vcheni_sobaki_buli_pershimi_tvarinami,_priruchenimi_lyudinoyu.html

3. Івченко А. Історія та етимологія укр. фразеол.: Бібліографічний покажчик (1864-1998) / Харк. Іст.-філол. т-во. - Х., 1998. – 160 с.
4. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського; Упоряд. М. М. Пазяк; Відп. Ред. С. В. Мишанич. – К.: Наук. думка, 1989. – 480 с.
5. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.
6. Телия В. Русская фразеология. Семантический аспект, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. 284 с.
7. Ужченко Д. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: Дис.... канд. філол. наук. – Луганськ, 2000. – 248 с.
8. Чепок Д. Деякі особливості функціонування фразеологізмів на позначення почуттів // Філологічні науки. – 2013. – Книга 4. – С. 109 – 112.

А. ОНУФРИЙЧУК

*аспірант Інститута лінгвістики
ім. О. О. Потебни НАН України*

ОБРАЗНАЯ ОППОЗИЦИЯ «ПЕС – ЧЕЛОВЕК» В УКРАИНСКОЙ ЭТНОФРАЗЕОЛОГИИ

Аннотація. В статті здійснюється опис фразеологічних одиниць народної мови для позначення тваринного світу, лексеми біполярної опозиції *пес/собака*, розкрито її символіку, вказано на важливість дослідження образу *пес/собака* в народній мові як цілісної мовної мікросистеми.

Ключевые слова: *фразеологізм, фразеологічна одиниця, народна фразеологія, етнофразеологізм, біполярна опозиція.*

ONUFRICHUK A.

*Postgraduate student of Institute of linguistic
sciences A. A. Potebnya of National academy
of sciences, Kiev, Ukraine*

THE FIGURATIVE OPPOSITION

«DOG – PERSON» IN UKRAINIAN ETHNOPHRASEOLOGY

Abstract. The article is deal with the description of fratheological units of the national language for designation of an animal kingdom, namely the lexem *dog/person*. Also in the article the symbolism of binary opposition «DOG – PERSON» was revealed and the importance of investigation about the figure of *dog/person* in the national language as complete language microsystem was marked.

Keywords: *phraseological unit, phraseology unit, folk phraseology, ethnophraseologism (етнофразеологізм), bipolar opposition, figurative opposition.*